

КОНАН ДОЙЛ З ОСТРОГА

Олександр Готов

З приводу книги Петра Кралюка «Таємний агент Микола Гоголь, або Про що розповідає «Тарас Бульба»: нарис» — Львів: Видавництво Старого Лева, 2016.

Якби філософ і письменник Петро Кралюк раніше бодай іноді навідувався до царини літературознавства, він би довідався, що найбільш болючою проблемою у цій галузі є проблема точності. Наукової точності. Саме про неї й хочеться при нагоді сказати.

Сказати не для того аби у чомусь дорікнути авторові розвідки, жанр якої зазначений виразно — «нарис». У межах нарису можна міркувати про що завгодно й скільки заманеться. Як казали у літературних колах за часів Гоголя — «взгляд и нечто». Професор Кралюк, відомий публіцист, зробив максимум можливого для піару своєї книги — заголовок автоматично включає рефлекс потенційного покупця. Вірогідний читач ще не гортав книжки, а гаманець вже тримає у руках. Чомусь сподіваюся на комерційний успіх видання.

Особисто я мав надію на те, що був присутній при народженні відносно нового жанру у літературознавстві — «історико-літературний детектив». Лишається визначити, до кого з класиків тяжіє Петро Кралюк — до Конан Дойла, Агати Крісті, Жоржа Сіменона чи Рекса Стаута. Щось подібне робив свого часу російський культуролог грузинського походження Іраклій Андроніков: «Загадка Н.Ф.И.», «Тагильская находка» і таке інше...

Тож Петро Кралюк заанонсував читачеві тему — «Гоголь — шпигун». Читач, звісно, заінтригований. Перед ним відразу постають два питання: по-перше, якщо Гоголь — шпигун, то це добре чи погано, а по-друге, як тепер читати «Тараса Бульбу».

Те, що письменник може бути водночас таємним агентом, тільки на перший погляд може видатися чимось неприродним. Історія літератури знає досить багато випадків поєднання двох ремесел: розвідницького та письменницького. Такими сумісниками були як класики літератури, так і літератори другого ешелону.

Даніель Дефо, автор всесвітньо відомого «Робінзона Крузо», не гребував у роки журналістської юності грошима уряду аби поширювати у континентальних країнах необхідну Великій Британії інформацію. Та й з шотландцями треба було постійно бути напоготові. Дефо був асом інформаційної війни.

Крістофер Марло, сучасник Шекспіра, а за однією з гіпотез — власне й реалізатор проекту «Шекспір», заробляв чималі гроші, шпигуючи у Франції на користь королеви Англії.

П'єр Бомарше був автором не тільки «Севільського цирюльника» та «Весілля Фігаро», але й проектів десятків розвідницьких операцій, які досі вивчаються у спецшколах як класика шпигунського жанру.

Олександр Грибоедов, один з основоположників російської літератури, автор дійсно геніальної комедії «Лихо з розуму», старший сучасник Пушкіна,

вундеркінд, політик і дипломат — був не менш талановитим розвідником, який й загинув, виконуючи у Персії розвідницьку місію.

Поет-партизан Денис Давидов вважав за неодмінну складову своєї професійної військової діяльності шпигування серед окупантів-французів.

Класик англійської літератури Сомерсет Моєм був у штаті британської розвідки, яка 1917 року відрядила його з мішком грошей, аби не допустити соціалістичної революції, бо це було призводило б до сепаратного виходу Росії, союзника Великобританії, з війни. Мішок німецьких грошей, який привіз Володимир Ленін, виявився грубшим — революція таки відбулася, а агент Моєм дістав від свого керівництва догану.

Під час Другої світової війни працював на британську розвідку відомий прозаїк Грем Грін. Шпигун Ян Флемінг свій професійний досвід конвертував у цикл романів, а пізніше — фільмів про Джеймса Бонда, блискучого «агента 007». Джон Ле Карре, Фредерік Форсайт, Марія Будберг, Зоя Воскресенська, Говард Хант — список шпигунів від літератури можна продовжувати. Ще нікому з них ореол шпигунства не зашкодив у літературній репутації.

Тож чому він міг би зашкодити Миколі Гоголю?

Відразу скажу, що даремно професор Кралюк знехтував здобутками провідних українських гоголезнавців. У списку літератури немає, наприклад, імен Павла Володимировича Михеда, головного редактора «Гоголезнавчих студій», Володимира Яновича Звиняцьковського, автора монографії «Николай Гоголь. Тайны национальной души». Зрештою, там взагалі нема жодного українського дослідника. Едита Бояновська, чия книжка видання 2013 року стоїть у переліку — це лишень американська славістка, яка написала спекулятивну сайєнс фікшн для західного споживача, відкривши для нього ексклюзивну гоголівську Україну. Подяка їй велика за це. Але не більше. Очевидно, це було єдине гоголезнавче джерело, до якого було можна дотягнутися шупальцями Інтернету.

Звісно, автор нарису не мав обов'язку подавати повну джерельну базу, він не дисертацію писав і навіть не монографію. Нарис — це книга для читання. Тому горизонт очікування щодо цієї книги пересічного читача суттєво відрізняється від сподівань фахівця-філолога. Будемо справедливими, намагаймося оцінювати результат праці за канонами проекту. Адже ми не вимагаємо, скажімо, від велосипеда щоби він літав, а від ліричної пісні — симфонічного аранжування. Хоча, як на мене, деякі питання, які прозвучали у Петра Кралюка, вже мали відповідь. У Михеда та Звиняцьковського. Але гуманітарні науки тим й відрізняються від точних, що відкрите одним дослідником не є догмою для іншого. Тож повернімося до питання: чи був Гоголь шпигуном? Саме так воно стоїть — і я, читач, хочу, щоби мені довели цю ідею. Так був чи не був?

Перш за все, якщо у когось виникне питання, чому саме 2016-го року опубліковано книгу про українсько-російського письменника, то я навіть відповідати на це питання не буду. Хоча тема українсько-російської душі Миколи Гоголя є вічнозеленою, останні три роки вона набула особливої актуальності. Ані хвилини не сумніваюся, що автор книги, публіцист та історичний романіст Петро Кралюк, розповідаючи про Гоголя, проводить тим самим серед сучасних українців активну виховну роботу. Розставляє ідеологічні акценти і створює належну світоглядну ауру. І правильно робить. Жити у суспільстві і бути вільним від суспільства, як відомо, неможливо.

Тож хто за ким шпигує та з якою метою? Петро Кралюк висуває гіпотезу про те, що українець Микола Гоголь був примушений російським імперським

урядом шпигувати за вільнодумними поляками. От такий вам любовний трикутник. У підтексті лежить очевидна для сучасного читача думка: а міг же ж разом з пригнобленими на той момент борцями за свободу Речі Посполитої утворити такий собі рух за нашу і вашу свободу. Адже поляки ціле дев'ятнадцяте століття шарпали імперію, не сприймаючи підлеглого стану та не погоджуючися з ним. Нащадки учасників польських повстань — це декілька поколінь мешканців Сибіру. Класична польська література вся виросла в екзилі, не маючи своєї державності. На згадуваний момент свіжороздerta Польща лежить в уламках. Адам Міцкевич у поемі «Пан Тадеуш» відчайдушно ностальгує за «Ойчизною», якої нема.

А що робить Гоголь? А Гоголь у повісті «Тарас Бульба» ворогом номер один для запорожців робить саме поляків. Не кажучи вже про те, що повість має другу редакцію, де імперські акценти стоять мов дуб. Звісно, Петро Кралюк має на увазі, що ці акценти письменник зробив під тиском жандармського управління.

Мушу сказати, що тема підневільної творчої свідомості літератора не у дев'ятнадцятому столітті почалася та не у двадцятому закінчилася. Можу дослідникові подарувати ідею зіставлення творчої трагедії Гоголя — з долею письменника радянських часів.

Наприклад, Олександр Фадєєв, виходець з далекосхідного українського Зеленого Клину, один з засновників радянської літератури соціалістичного реалізму, у роки Другої світової війни, ковтнувши повітря фронтової свободи, спробував написати книгу про героїв України материкової — молодогвардійців з Краснодону. Написати так, як йому, романтику громадянської війни, здавалося правдивим. Українські хлопці й дівчата у його романі «Молода гвардія» за власною патріотичною ініціативою спромоглися протистояти загарбникові, а навіть потрапивши у лапи фашистів, співали українських пісень. «Еге ж!», сказали на це у відповідних органах та розтлумачили йому, що має бути не так, як було насправді, а так, як має бути, згідно з постулатами соціалістичного реалізму: «історично-конкретне зображення дійсності в її революційному розвитку». І мусив автор писати другу редакцію роману, де українські хлопці й дівчата робили те, що вони робили, але вже під пильним оком до болю рідної Комуністичної партії. Чим і завершив Фадєєв по суті свій творчий шлях. Такі гвалтування свідомості надаремно не проходять.

Гоголь, як відомо, теж написав другу редакцію «Тараса Бульби». Про це професор Кралюк детально пише. Про відверте зросійщення запорожців, які під його пером, навіть стоячи на порозі смерті, пафосно вигукують славу руському царю. Про гостро заполітизоване протистояння вільних козаків та темної польської навали. І автор книги вважає, що українець Гоголь робить це не з внутрішніх, суто українських міркувань, а тому, що поляки є ворогами, явними чи укритими, російської імперії.

І я був би готовий погодитися з цим, якби не існувала в українському менталітеті, а потім — й в українській літературі, традиція протиставлення українського козака — й польського шляхтича-пана. От одвіку вони інші. І не Гоголь це вигадав.

Не є таємницею, що Микола Васильович від юності мріяв про славу. І робив різноманітні спроби аби досягти цієї слави. На поприщі акторському — безуспішно, незважаючи на неабиякий лицедійський талант. На стезі науковій, історичній, викладацькій — не склалося. Спробував чиновницького хліба —

дали статусу Акакія Акакієвича Башмачкіна, такого собі гоголівського персонажу, який навіть хабара толком взяти не вмів, справа не пішла. А він так хотів прислужитися Вітчизні! Що поробиш, Вітчизною на той момент була Російська імперія.

Тож нічого дивного, що Петро Кралюк запідозрив Миколу Гоголя у співпраці з таємною поліцією. Теоретично це статися могло. Десятки літераторів у всьому світі скуштували цього ремесла — таємний агент.

Та дослідник наполягає, що якби не промоція Третього Відділення власної Його Імператорської Величності канцелярії — письменника Миколи Гоголя взагалі не відбулося б. Що проект «письменник Гоголь» — це креатура шефа жандармів Олександра Христофоровича Бенкендорфа. І залишився б в історії російської літератури дивний юнак-початківець, який написав романтичну псевдонімецьку поему «Ганц Кюхельгартен», потім спалив весь її наклад — та й годі. Далі — тиша. Такі юнаки у будь-якій літературі у будь-які часи складають більшість.

Та етико-політична складність цієї гіпотези, що її висуває професор Кралюк, полягає у тому, що, якби вдалося довести її, то репутація письменника в українській культурній свідомості різко впала б.

Український читач готовий сприйняти хай яке скандальне розслідування на тему: «як козаки москалям шкоду робили». Як гетьман Мазепа заприятелював з Петром Першим, щоби у найбільш цікавий момент Полтавської битви підкласти йому свиню, побачивши по той бік фронту дружні синьо-жовті кольори шведів. Як письменник і філософ Феофан Прокопович, вихованець української наукової школи, зробив усе можливе, щоби стати правою рукою того ж знову таки Петра — і скористатися цим, зруйнувавши організаційну структуру російської православної церкви, на довгі роки зробивши з неї такий собі наркомат у справах релігії.

Тож чи доведено шпигунську діяльність Гоголя на користь Російської імперії?

Перше: порівняймо «Ганца Кюхельгартена» з українськими повістями. Звісно, чутлива натура письменника-початківця була вражена досить гострою критикою на першу його поему. Але навіть пізніше, аж до сьогоднішнього часу ніхто з дослідників не спромігся реабілітувати цей твір. Він так й залишився учнівською пробою пера, яка не йде у жодне порівняння з «Вечорами». Не було потреби у надмірних зусиллях таємної поліції для штучного підняття реноме Миколи Гоголя. Ексклюзивний світ хутору біля Диканьки є справжнім естетичним та соціальним феноменом, якого не було у літературі. Поліцейське лоббі, яке інкримінує професору Кралюку Гоголю, очевидно не мало під собою підґрунтя.

Друге: *Post hoc, non est propter hoc*, як казали давні римляни. Після того — це не означає, що внаслідок того. А уся система доказів Петра Кралюка, на жаль, базується саме на тому, що якісь позитивні події у житті Миколи Гоголя (публікації, грошові виплати, поїздки за кордон) він пов'язує з ніби промотивною діяльністю таємної поліції. Жодного не те, що документу, жодного бодай чийогось свідчення, бодай чиєсь підозри у колабораціонізмі у бурхливому й далеко не ідеальному житті Гоголя не було. Припустити, що Гоголь був просто талановитим письменником, творчістю якого, незважаючи на паскудний, особливо наприкінці життя, характер, захоплювалася уся культурна Росія, дослідників, мабуть, не просто.

Нема доказів. А так хотілося сенсації. Дійсно хотілося. Читач завжди буде прагнути нового погляду, нової концепції. Саме на цьому часто-густо спекують псевдоноватори у різних гуманітарних науках, особливо — історії, користаючись з масового невігластва населення, скуйовдженого безперервними експериментами в освіті. Але спроба була. Зараховуємо.